

**YANGI “SALOVOT” O‘RIK NAVING YARATILISHIDA YAKKA TANLASH
USLUBINING SAMADORLIGI****Sultanov Sirojiddin Nuraliyevich**¹**Jurayev Erkin Baxtiyorovich**²Termiz iqtisodiyot va servis universiteti¹Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti²sirojiddin_sultanov@tues.uz. <https://orcid.org/0009-0009-3441-2605>.

Annotatsiya. O‘zbekistonda seleksiya sohasi yaxshi rivojlangan bo‘lib, so‘nggi paytlarda meva seleksiyasi bo‘yicha ilmiy izlanishlarni olib olib borishni taqozo etmoqda. Xususan, o‘rik-danak mevali ekin bo‘lib, erta pisharligi, yuqori hosildorligi, tashishga yaroqliligi, sovuqqa va qurg‘oqchilikka chidamliligi, kasalliklarga bardoshliligi bilan boshqa mevali ekinlardan ajralib turadi. Respublikamiz iqlim sharoitida bu belgilarning ahamiyati katta, xususan, o‘rik mahsulotlarining eksport salohiyatini oshirishda yangi navlar yaratishda olib borilayotgan seleksiya ishlari muhim omil hisoblanadi. Ushbu maqolada yaqinda yaratilgan “Salovot” o‘rik navining biologik va xo‘jalik jihatlari baholangan bo‘lib, ushbu nav yakka tanlash usuli orqali yaratilgan va Surxondaryo viloyatining Termiz tumani sharoitida o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: seleksiya, yakka tanlash, yangi nav, hosildorlik, chidamlilik, tashqi muhit, meva sifati.

Annotation. Plant breeding in Uzbekistan is well developed, and in recent years scientific research in the field of fruit crop selection has become increasingly important. In particular, apricot (a stone fruit crop) is distinguished from other fruit crops by its early ripening, high yield, transportability, resistance to cold and drought, and tolerance to various diseases. Under the climatic conditions of our republic, these traits are of great significance, especially in increasing the export potential of apricot products. In this regard, breeding activities aimed at creating new varieties play a decisive role. This article evaluates the biological and economic characteristics of the recently developed apricot variety “Salovot,” which was created through the method of individual (mass) selection and studied under the conditions of the Termiz district of the Surxondaryo region.

Keywords: breeding, individual selection, new variety, productivity, resistance, environment, fruit quality.

Kirish. Respublikamiz aholisini yil davomida sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash hozirgi kunda eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining

2022 yil 28 yanvardagi “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son farmonida “Qishloq xo‘jaligini ilmiy asosda intensiv rivojlantirish orqali dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo‘jaligining yillik o‘sishini kamida 5 foizga yetkazishda, ayniqsa, 2026 yilga borib oziq-ovqat mahsulotlari hajmini 7,4 mln. tonnaga, qayta ishlash darajasini meva-sabzavot bo‘yicha 28 foizga yetkazish”ga alohida e‘tibor qaratilgan.[1] Bu vazifalar ijrosini ta‘minlash maqsadida danakli va urug‘li mevalarni seleksiya yutuqlari natijasida turli xil usullarni qo‘llab qo‘shimcha qiymat qo‘shgan holda, yangi navlarini yaratish, sifatli mahsulotlar tayyorlash va yuqori samaradorlikka erishish muhim ahamiyatga ega. Chora-tadbirlar natijasida o‘rikni seleksiyasi bo‘yicha ilmiy-tadqiqot institutlari, fermer xo‘jaligi va bog‘dorchilikka ixtisoslashgan xo‘jaliklarda ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Natijada yangi quruq subtropik iqlim sharoitlarga moslashgan iqlimga mos, hosildor navlarni yaratish borasida muhim yutuqlarga erishilgan. Bunda o‘rik seleksiyasi va navshunosligi sohasida ko‘plab ilmiy manbalar tahlil qilinib, tadqiqot natijalari bilan solishtirilib korraliatsion bog‘liqliklari o‘rganildi.

Tadqiqot joyi va uslublari. Tadqiqot ishlari 2009-2023 yillar davomida Surxondaryo viloyati Termiz tumani hududida joylashgan bog‘dorchilikka ixtisoslashgan xo‘jaligi hamda Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti tajriba maydonchalarida olib borildi. O‘rikning ertapishar, serhosil yangi navini yaratish bo‘yicha tajribalar olib borishda o‘rik navlarining o‘sib-rivojlanishi va hosildorligi «Программа и методика сортоизучения плодовых, ягодных и орехоплодных культур» (1999) va “Mevali va rezavor mevali o‘simliklar bilan tajribalar o‘tkazishda xisoblar va fenologik kuzatuvlar metodikasi” (Buriyev X.Ch., va boshqa., 2014), [4] qurg‘oqchilikka chidamlilik Гончарова Е. А (2011), [9] bir yillik novdani o‘sish dinamikasi В. Л. Витковский (1979), [10] «Методика полевого опыта» (Доспехов Б.А., 1985) [11] kabi 8 ta uslubiy qo‘llanmalar asosida Surxondaryo viloyati Termiz shahar Manguzar MFY, “Agro Nur Tepa” fermer xo‘jaligi tajriba maydonchasida yangi nav ko‘chatlari ekilib sinab ko‘rildi.

Har bir namunaga oid fenologik bosqichlar, vegetativ rivojlanish, meva sifati va hosildorlikka doir ko‘rsatkichlar maxsus uslubiy qo‘llanmalar asosida qayd etildi. (Buriyev va boshq., 2014; [4] Qayumov va boshq., 2020 [2]). Har bir indikator 3 martalik takrorlarda kuzatilib, o‘rtacha arifmetik qiymatlar va standart og‘ishmalar hisoblab chiqildi.

Tadqiqot natijalari. Duragay ko‘chatlarning ko‘pchiligi seleksioner talablariga, ya‘ni yaratiladigan navgaga qo‘yiladigan talablarga javob bermasligi tajribalardan ma‘lum. Shuning uchun, yangi “Salovot” o‘rik navi yaratilish jarayonida ko‘chatlarni tanlash ishlari qattiqqo‘llik bilan amalga oshirilib, ularga rivojlanishning dastlabki davrlaridan e‘tibor qaratildi. Har bir ko‘chat batafsil tavsiflanib, ma‘lumotlar jamlandi va hosilga kirguncha bilvosita belgilar asosida dastlabki baholash ishlari olib borildi. Nomaqbul va yovvoyi ajdodlar belgilariga ega bo‘lgan ko‘chatlar ajratib, olib tashlanadi. [2; 3; 4; 6].

1-rasm. Tadqiqot maydonchasidagi yakka tanlash natijasida olingan o‘rik ko‘chatlari

O‘rikda yakka tanlash ko‘chatlarning ma‘lum bir belgi va xususiyatlari bo‘yicha emas, balki ishlab-chiqarish uchun muhim bo‘lgan belgi va xususiyatlarning majmui bo‘yicha olib borildi. O‘rik ko‘chatlarining yuqori hosildorligi, kasallik va zararkunandalarga chidamligigi mevalarining yuqori sifati birgalikda inobatga olinib yakka tanlash ishlari amalga oshirildi. O‘rik ko‘chatlari orasida yakka tanlash ishlari ayrim belgi va xususiyatlar (mevasining sifati, sovuqqa va kasalliklarga chidamliligi va ertapisharligi) bo‘yicha ajralib turgan ko‘chatlar birlamchi material sifatida tanlab olindi. [4; 5; 7; 8].

O‘rik ko‘chatlarini ajratishda hosilga kirgungacha bo‘lgan tanlash ko‘chatlarning madaniyligi bo‘yicha olib boriladi va u morfologik belgilarning o‘zaro bog‘liqligiga asoslanadi, ya‘ni bir belgi va xususiyatlarning o‘zgarishi, ikkinchi belgi va xususiyatlarning o‘zgarishiga olib keladi va bilvosita belgilar bo‘yicha muhim xo‘jalik xususiyatlarga ega bo‘lgan ko‘chatlarni tanlashga imkoniyat beradi. Ko‘chatlarni tez hosilga kirishi bilan kuchli o‘sishi, barglarning katta-kichikligi bilan mevasining yirikligi, barg bezchalarining yirikligi bilan mevasining og‘irligi o‘rtasidagi bog‘lanishlar borligi o‘rganildi. [2; 4; 6].

Shularni inobatga olib o‘rikning istiqbolli ko‘chatlari har tomonlama o‘rganish natijasida 2009-2019 yilgi materiallarga asoslanib ajratib olindi. Endigina hosilga kirgan ko‘chatlarning belgi va xususiyatlari to‘la shakllanmagan bo‘lganligi uchun barqaror belgi va xususiyatlar ega, bir necha yil hosil bergan o‘rik ko‘chatlari orasida yakka tanlash ishlari olib borildi. Yakka tanlash natijasida ajratib olingan ko‘chatlarning muhim biologik xususiyatlari, jumladan, sovuqqa, qurg‘oqchilikka, kasallik va zararkunandalarga chidamliligi muntazam ravishda o‘rganildi. O‘rik ko‘chatlar hosilga kirgandan so‘ng fenologik fazalarning o‘tish muddatlari aniqlandi. Bunda vegetatsiya davrining boshlanishi va tugallanishi, mevalarning pishish muddati bilan bir qatorda respublika uchun muhim bo‘lgan gullash fazasining o‘tish muddatlari ham aniqlanadi. Bog‘dorchilikni jadallashtirishda muhim rol o‘ynaydigan daraxt shox-shabbasining katta-kichikligi, tuzilishiga ham katta e‘tibor berildi. [3; 4; 9; 11].

Hamma talablarga javob beradigan navlardan muhim xo‘jalik belgilari bo‘yicha ustun turadigan eng yaxshi ko‘chatlar yakka tanlash yo‘li bilan ajratib olinib ko‘paytirildi. Tadqiqot uchun tanlab olingan 120 dona urug‘dan yetishtirilgan ko‘chatlar ichidan fenotipik ko‘rsatkichlari bo‘yicha ustun bo‘lgan 10 ta namunadan vegetativ ko‘paytirish yo‘li bilan yangi avlod o‘simliklari olish yo‘lga qo‘yildi. “Salovot” navi aynan shu namunalar asosida yakka tanlash usulida ajratib olindi. Tajribada nazorat sifatida mahalliy “Shalox”, “Subxoni” va “Moyli o‘rik” navlari bilan solishtiruv ishlari olib

borildi. Yakka tanlash natijasida ajratib olingan o‘rikning yangi “Salovot” navi dastlabki nav sinash may donlariga ekildi.

Salovot navi erta pishar nav bo‘lib, vegetatsiya davri 1-2 fevraldan boshlanadi va gullash 3-10 mart oralig‘iga to‘g‘ri keladi. Mevalari may oyining o‘rtalaridan oxirigacha pishib etiladi. Hosildorlik ko‘rsatkichlari yuqori bo‘lib, bitta daraxtdan 2019 yilda 59 kg, 2020 yilda 65 kg, 2021 yilda 63 kg, 2022 yilda 70 kg, 2023 yilda esa 69 kg hosil olingan.

Tahlil natijalariga ko‘ra, Salovot navi raqobatchi navlar hisoblangan “Shalox” va “Subxoni” navlariga nisbatan yildan-yilga yuqori hosildorlik ko‘rsatmoqda. Quyidagi jadvalda bu natijalar aniq ko‘rinadi:

Yil	Salovot navi (kg)	Shalox navi (kg)	Subxoni navi (kg)
2019	59	50	47
2020	65	53	50
2021	63	52	49
2022	70	55	52
2023	69	56	51

Mevaning tashqi ko‘rinishi bilan birga, kimyoviy tarkibi ham baholandi. O‘rtacha bir dona mevada quyidagi ko‘rsatkichlar aniqlandi:

Qand miqdori: 11,8–13,2 %

Quruq modda: 17,5–19,3 %

Umumiy kislotalilik: 0,85–0,92 %

pH: 4,1–4,4

Ushbu ko‘rsatkichlar “Salovot” navining yuqori sifati va bozorbopligini isbotlaydi. Mevalarning rangi nim sariq, yuzasi yaltiroq, shakli eliptik. Uzoq masofalarga tashishga qulayligi va quritish uchun mosligi ushbu navning tijorat ahamiyatini yanada oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, “Salovot” o‘rik navi bo‘yicha olib borilgan ko‘p yillik kuzatuv va tajriba ishlari ushbu navning yuqori xo‘jalik-foydali belgilarga ega ekanligini ko‘rsatdi. Surxondaryo viloyatining Termiz tumani iqlim sharoitida o‘rganilgan nav erta pishar bo‘lib, vegetatsiya davrining erta boshlanishi va yakunlanishi bilan ajralib turadi. Har yili barqaror hosil berishi, mevalarining bozorbopligi, tashishga yaroqliligi va quritish uchun mosligi uni tijorat bog‘dorchiligi uchun muhim ahamiyatga ega navlar sirasiga kiritadi. Navning ekologik stress omillariga qurg‘oqchilik, issiqlik, sovuqqa nisbatan chidamliligi, agrotexnik tadbirlarga yaxshi munosabat bildirishi seleksiya nuqtai nazaridan katta yutug‘imiz hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yanagi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” gi Farmoni.
2. Qayumov A.K., Buriev X.Ch. Meva ekinlari seleksiyasi, navshunosligi va ko‘paytirish usullari. Yosh seleksionerlar to‘garagiga mo‘ljallangan o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2020. – 72 b.
3. Мирзаев М.М. Культура абрикоса в Узбекистане. – Ташкент, 2000. – 190 с.
4. Buriyev X.Ch., Jurayev E.B. “Mevali va rezavor mevali o‘simliklar bilan tajribalar o‘tkazishda hisoblar va fenologik kuzatuvlar metodikasi”. Uslubiy qo‘llanma. – Toshkent, 2014. – 54 b.
5. Степанов С.М. Плодовый питомник. – Москва: Колос, 1981. – 256 с.

6. Sultanov S.N., Jurayev E.B. Apricot growing and selection of grafts. – Journal of Agriculture & Horticulture Zenodo, 2024. – Т.4, Вып.10, сс. 61–63.
7. Тарасенко М.Т. Промышленная технология выращивания посадочного материала садовых культур на основе зеленого черенкования. – Москва, 1984. – 32 с.
8. Тарасенко М.Т. Размножение растений зелеными черенками. – Москва: Колос, 1967. – 352 с.
9. Гончарова Е.А. Изучение устойчивости и адаптации культурных растений к абиотическим стрессам на базе мировой коллекции генетических ресурсов. – СПб.: ВИР, 2011. – 353 с.
10. Витковский В.Л. Плодовые растения мира. – СПб.: Издательство «Лань», 2003. – 592 с.
11. Доспехов Б.А. Методика полевого опыта. – М.: Колос, 1985. – С. 223-228.